

для безлічі різних видів скоєння таких злочинів буде прийнята єдина узагальнена класифікація злочинів у сфері комп'ютерної інформації.

Список літератури:

1. Голубєв В.О. Програмно-технічні засоби захисту інформації від комп'ютерних злочинів. Запоріжжя, 1998.
2. Computer and crime. Interpol. 1997.
3. Announcing the Guideline for the Use of Advanced Authentication Technology Alternatives. – Federal Information Processing Standards Publication 190, 1994.
4. Announcing the Standard for Automated Password Generator. – Federal Information Processing Standards Publication 181, 1993.
5. Біленчук П.Д., Зубань М.А. Комп'ютерні злочини: соціально- правові і кримінологічно- криміналістичні аспекти. Навч. посібник К., 1994.

Надійшла до редколегії 29.05.98

А.Ф. Волобуєв, канд. юрид. наук

ЕТАПИ РОЗСЛІДУВАННЯ В КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ МЕТОДИЦІ

Однією з проблем, яка залишається не вирішеною остаточно в теорії криміналістичної методики, є поняття етапів розслідування. Найбільш відоме визначення цього поняття дав І.М. Лузгін, який вважав, що етап розслідування – це такий його елемент, який являє собою певну систему дій, об'єднаних єдністю задач, умовами розслідування, специфікою криміналістичних прийомів [1, с.86]. Таке визначення певною мірою вплинуло на те, що окремі вчені-криміналісти в методиках розслідування злочинів не тільки називають різну кількість етапів, але і по-різному трактують їх зміст.

У зв'язку з цим треба звернути увагу, що з етимологічної точки зору поняття «етап» (від франц. *etape*) означає «перехід, місце зупинки». Кримінально-процесуальний закон у структурі попереднього розслідування злочину не виділяє будь-яких етапів. Акцент робиться на процесуальних рішеннях (порушенні кримінальної справи, вибір запобіжного заходу, притягнення особи як обвинуваченого та ін.). Але в криміналістичній методиці процес розслідування злочину розглядається перш за все як система внутрішньо взаємопов'язаних та скоординованих процесуальних дій, спрямованих на виявлення, фіксацію, вилучення та використання доказів. На певних проміжках розслідування у кримінальній

справі залежно від умов і тактичних задач, що вирішуються, можуть бути виділені підсистеми дій слідчого, органу дізнання. Саме для цього в криміналістичній методиці використовується періодизація процесу попереднього розслідування з виділенням певних етапів. Але етапи розслідування, на наш погляд, не можуть розглядатися відокремлено від процесуальних рішень у кримінальній справі.

Перші спроби періодизації розслідування в радянській криміналістиці очевидно пов'язані з використанням понять «невідкладні» і «початкові слідчі дії», що зустрічаються в працях С.А. Голунського. Ці терміни згаданий автор використовував як синоніми і вважав, що з проведення початкових (невідкладних) слідчих дій починається розслідування [2, с. 37; 9, с. 103]. Означена термінологія одержала підтримку серед науковців і стала використовуватись у криміналістичній літературі. Поява поняття початкових (невідкладних) слідчих дій знаменувало фактичне розподілення розслідування на два самостійні етапи – початковий і наступний (подальший).

Найбільш визначено і послідовно сформулював свою позицію відносно змісту етапів розслідування Р.С. Белкін, що було результатом узагальненого осмислення проблеми. На його думку, на початковому етапі розслідування шляхом проведення слідчих дій та оперативних заходів вирішуються наступні завдання:

- 1) орієнтування особи, що веде розслідування, в обставинах події, яку належить розслідувати; визначення фактів, що належить дослідити у справі; одержання вихідних даних для розгорнутого планування розслідування;

- 2) збирання та фіксація всіх можливих доказів, які в протилежному випадку з часом можуть бути втрачені;

- 3) встановлення, розшук та затримання «по гарячих слідах».

Зміст наступного етапу розслідування був визначений Р.С. Белкіним лише в загальному вигляді – як етап, на якому вирішується завдання подальшого збирання доказів, їх перевірки та оцінки. Вона вирішується з допомогою інших, окрім початкових, слідчих дій та оперативних заходів. Звертає на себе увагу, що згаданий автор також використовує поняття початкових і невідкладних слідчих дій як синоніми [5, с. 332–334].

Сутність такого підходу в періодизації розслідування збереглася в наступних працях Р.С. Белкіна, де він підкреслює невідкладний характер дій, що виконуються на початковому етапі розслідування. Закінчення початкового етапу розслідування пов'язується ним з виконанням всіх дій, необхідність яких диктувалася конкретними умовами. Причому початковий етап розслідування вважається закінченим незалежно від того, чи вдалося вирішити всі завдання даного етапу, чи ні. Це тягне за собою логічний висновок про те, що наступний етап розслідування може розпочатися в умовах двох слідчих ситуацій: 1) коли злочин розкрито (встановлена особа, що скоїла злочин); 2) коли злочин не розкрито. Зміст відповідної ситуації визначає шляхи подальшого розслідування [8, с. 238–239].

Така концепція етапів розслідування стала якщо не панівною в радянській криміналістиці, то, без сумніву, найбільш поширеною серед криміналістів. Це становище, на нашу думку, зберігається і зараз. В одному з останніх видань підручника з криміналістики в Російській Федерації ситуаційна сутність етапів розслідування розглядається в окремому параграфі [7, с. 488–491].

Разом з тим, в криміналістичній літературі висловлювалася думка, що межею, яка б відокремлювала початковий етап розслідування від інших, могло б слугувати притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення у вчиненні злочину [3, с. 11; 4, с. 84]. В цьому випадку автори мали на увазі зв'язок періодизації розслідування з окремими процесуальними рішеннями у кримінальній справі. І в цьому є сенс, бо найважливіші процесуальні рішення в значній мірі відбивають якісний стан розслідування, є його певними рубежами. З врахуванням цього, а також ситуаційної трактовки початкового етапу розслідування, що історично склався в криміналістиці, Н.К. Кузьменко запропонував виділяти окремо етап невідкладних слідчих дій, як такий, що передує початковому етапу розслідування. На думку автора, межами початкового етапу доцільно вважати, з одного боку, момент закінчення всіх невідкладних слідчих дій, а з другого, – постанову про притягнення особи як обвинуваченого [10, с. 14–16]. Беручи до уваги конструктивну спрямованість такої пропозиції, треба зауважити, що невідкладні слідчі дії, які проводяться при порушенні кримінальної справи, є в той же час і

початковими. Тобто, поняття «невідкладний» і «початковий» в загальному контексті є різними тільки за обсягом, а тому, якщо зважати на закони формальної логіки, не можуть використовуватися на одному рівні для періодизації розслідування. Очевидно, з цієї причини пропозиція Н.К. Кузьменко не знайшла підтримки.

Другий підхід у трактуванні початкового етапу розслідування (умовно його можна назвати процесуальним) в криміналістичній літературі, на жаль, не знайшов концептуального оформлення. Але аналіз робіт, присвячених методикам розслідування злочинів окремих видів, показує, що значна кількість науковців-криміналістів дотримується точки зору, що межею початкового етапу розслідування є не момент закінчення всіх невідкладних дій, а процесуальне рішення про пред'явлення особи обвинувачення у вчиненні злочину.

Безумовно, існування двох різних підходів до періодизації розслідування суттєво впливає (і не на краще), як на наукові дослідження, так і на викладання криміналістики як учбової дисципліни, зокрема її останнього розділу. Складеться ситуація, коли на сторінках одного підручника, підготовленого колективом авторів, при викладенні матеріалу окремих методик розслідування використовуються різні підходи, що породжує суттєві суперечності. Так, наприклад, аналіз з цієї точки зору підручника «Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений», підготовленого колективом українських криміналістів, дає підстави для висновку про те, що автори використовували різні концепції змісту початкового і наступного етапів розслідування [11]. А саме:

1) початковий етап розслідування закінчується і розпочинається наступний тоді, коли проведені всі слідчі дії, необхідність яких обумовлювалась ситуацією, що склалася на момент порушення кримінальної справи (Гончаренко В.І. – гл. X; Коновалова В.Є. – гл. XIII; Лисицин В.П. – гл. III; Салтєвський М.В. – гл. IX; Стрижа В.К. – гл. XIII);

2) початковий етап розслідування закінчується, коли прийнято рішення про притягнення особи в якості обвинуваченого і їй пред'явлено обвинувачення у вчиненні злочину (Кліменко М.Т. – гл. VIII; Лісіченко В.К. – гл. IV; Матусовський Г.А. – гл. XIV; Митрохіна З.І. – гл. V; Сенчик Н.А. – гл. XI; Фокіна А.А. – гл. VII).

На наш погляд, існування такої суперечності не є випадковим. Вона свідчить про існування в криміналістичній методиці серйозної теоретичної проблеми, яка повинна мати однозначне вирішення. Чітке визначення змісту поняття «етап розслідування» не менш важливе, ніж визначення таких категорій методики, як «криміналістична характеристика злочинів» та «слідча ситуація».

Ситуаційний підхід до трактування змісту початкового і наступного етапів розслідування має солідний історичний «стаж», але його використання в окремих методиках породжує незручності, а в окремих випадках і протиріччя.

По-перше, за його логікою одні і ті ж слідчі дії можуть розглядатися, як початковими, так і наступними, в залежності від слідчої ситуації. Наприклад, якщо особу, що вчинила злочин, було встановлено зразу після порушення кримінальної справи, то така слідча дія, як допит підозрюваного, вважається початковою. Якщо ж в результаті невідкладних слідчих дій особу, що вчинила злочин, не встановлено, а це зроблено значно пізніше, то допит підозрюваного є вже дією, що виконується на наступному етапі розслідування. Це нівелює змістові відмінності етапів між собою.

По-друге, через те, що початковий етап розслідування обмежується формальним проведенням невідкладних слідчих дій, незалежно від їхнього результату, виникає положення, коли в окремій методиці одна і та ж слідча ситуація розглядається як на початковому, так і на наступному етапах розслідування. Наприклад, в методиці розслідування розкрадань державного або колективного майна на початковому етапі як типова розглядається ситуація, коли виявлено необлікований надлишок майна у матеріальн.-відповідальній особі, але залишаються невідомими способи його утворення [11, с. 58]. І в той же час ця ж ситуація визначається як типова для наступного етапу розслідування [11, с. 69]. Виникає питання, якщо дії слідчого і оперативних працівників не дали результату на початковому етапі, то чи є сенс переносити аналіз цієї ситуації на наступний етап розслідування і вважати її типовою для цього етапу.

Головною причиною подібних суперечностей є те, що при використанні ситуаційного підходу не звертається увага на те, чи були вирішені завдання початкового етапу розслідування, чи ні. Виходить так, що

припускається можливість як того, так і іншого результату. Але ж завдання розслідування можуть бути не вирішені не тільки з об'єктивних причин, а і з суб'єктивних, наприклад, через недостатню кваліфікацію слідчого, оперативних працівників. У такому випадку просто виникає потреба в повторному проведенні слідчих дій, оперативно-розшукових заходів (ОРЗ), які були проведені неякісно, неповно. І є очевидним, що немає ніяких підстав вважати їхнє проведення наступним етапом розслідування.

Проблема періодизації розслідування в криміналістичній методиці – це перш за все теоретична проблема. Її вирішення пов'язане з розробкою більш чіткої структури методики розслідування злочинів окремих видів, що має як науково-дослідне, так і дидактичне значення. Але ця проблема має і достатньо виразний практичний аспект. Етапи розслідування в окремій методиці повинні реально відбивати змістовні особливості роботи слідчого (органу дізнання) у кримінальній справі на певних її проміжках. А це неможливо без врахування процесуальних рішень, що приймаються у кримінальній справі, бо вони є ознаками вирішення (чи не вирішення) певних завдань розслідування.

Виходячи з цього положення, автором було проведено опитування слідчих різної спеціалізації зі стажем слідчої роботи більше 5 років.¹ Метою неформалізованих інтерв'ю було визначення поглядів практичних працівників відносно етапів роботи у кримінальній справі, що сформувалися внаслідок багаторічної слідчої діяльності. У результаті було встановлено, що переважна кількість респондентів (близько 92%) виділяє (або згодна виділяти) наступні етапи розслідування у кримінальній справі:

1) початковий етап (містить всі дії органу дізнання і слідчого до моменту прийняття рішення про вибір запобіжного заходу, або пред'явлення особі обвинувачення хоча б за одним епізодом злочинної діяльності);

¹ Всього було опитано 94 слідчих органів внутрішніх справ з різних регіонів України, що навчалися на факультеті підвищення кваліфікації Університету внутрішніх справ в 1992-1997 рр.

2) наступний етап (його зміст складають: слідчі дії та ОРЗ, спрямовані на збирання достатніх доказів для пред'явлення обвинувачення особі в повному обсязі її злочинної діяльності; слідчі дії та ОРЗ, які необхідно провести в зв'язку з реагуванням особи на обвинувачення та перевіркою зібраних доказів);

3) етап підготовки до закінчення розслідування (прийняття слідчим процесуальних рішень за окремими фактами і особами, що проходять у кримінальній справі – винесення постанов про порушення кримінальних справ і виділення їх в окремі провадження, постанов про відмову в порушенні справ за окремими фактами тощо);

4) заключний етап (виконання слідчим вимог ст. 217–222 КПК України і складання обвинувального висновку).

Названі етапи за своєю суттю є структурними елементами роботи слідчого у кримінальній справі в цілому і відбивають її процесуальні, криміналістичні і чисто організаційні аспекти.¹ Але саме врахування багатоаспектності, на наш погляд, є необхідною умовою для ефективного вирішення проблеми, що розглядається. З точки зору періодизації розслідування в криміналістичній методиці мета полягає в виділенні «криміналістичного змісту» діяльності слідчого і його структуризації. Але зробити це необхідно так, щоб простежувався і передбачався його зв'язок з іншими аспектами цієї діяльності.

Беручи до уваги тільки дії, що спрямовані на збирання доказів (криміналістичний аспект), можна виділити два етапи розслідування – початковий і наступний. Їх розмежування, на наш погляд, повинно базуватися на такій ознаці (факторі), яка легко піддається визначенню і є стійкою. Момент закінчення всіх невідкладних дій, як межа початкового і наступного етапу розслідування, безумовно, не володіє такими рисами. Невідкладні слідчі дії непостійні ні за кількістю, ні за видами і визначаються конкретними ситуаційними обставинами розслідування. Тому

¹ Наприклад, з пред'явленням особі обвинувачення пов'язується заповнення та подання слідчим статистичного талону форми № 4 (Див. Інструкцію про порядок заповнення та подання документів первинного обліку злочинів, осіб, які їх вчинили, руху кримінальних справ і протоколів про злочини. Зат. наказом Генерального прокурора України і Міністра внутрішніх справ України від 21.12.95 р. № 22/835).

момент їх закінчення можна визначити тільки умовно, виходячи з аналізу конкретної слідчої ситуації [10, с. 15]. На наш погляд, як основу для розмежування початкового і наступного етапів розслідування доцільніше використовувати перелік завдань, характерних для того чи іншого етапу та ступінь їх вирішення. Вони піддаються чіткому визначенню на основі предмету доказування (обставин, що підлягають встановленню) і є стійкими факторами розслідування. Треба зауважити, що в перелік завдань певного етапу необхідно включати тільки ті, які повинні бути остаточно вирішені в межах цього етапу.

Для початкового етапу розслідування можна визначити наступний перелік таких завдань:

1) встановлення місця, часу та інших обставин скоєння злочину, його суті, а також виявлення, фіксація та вилучення його слідів, які під впливом несприятливих умов можуть зникнути або бути знищеними;

2) встановлення, розшук і затримання особи (або вибір запобіжного заходу), підозрюваної у вчиненні злочину;

3) збирання доказів, достатніх для пред'явлення обвинувачення особі, хоча б по одному епізоду злочинної діяльності.

Крім названих задач, на даному етапі розслідування починається вирішення і таких задач, як, наприклад, встановлення причин і умов, що сприяли злочину, забезпечення відшкодування заподіяних збитків та деяких інших. Але враховуючи те, що їх остаточне вирішення здійснюється пізніше, вони мають розглядатися як завдання наступного етапу розслідування.

Таким чином, закінчення початкового етапу пов'язується з встановленням особи, яка вчинила злочин, і збиранням доказів, достатніх для пред'явлення їй обвинувачення хоча б по одному епізоду злочинної діяльності. Треба звернути увагу на те, що при такому підході початковий етап розслідування у конкретній кримінальній справі може тривати від кількох днів до кількох тижнів або навіть місяців.¹ У зв'язку з цим у змісті цього етапу розслідування доцільно виділяти окремі комплекси слідчих дій та ОРЗ: а) невідкладні слідчі дії та ОРЗ (проводяться на від-

¹ За «ситуаційною» концепцією початковий етап розслідування вважається відносно коротким.

носно короткому проміжку часу); б) слідчі дії та ОРЗ, що не мають ознак невідкладних.

Як основні завдання наступного етапу розслідування можуть бути визначені:

1) формування системи доказів по обвинуваченню особи у вчиненні злочину (встановлення злочинної діяльності в повному обсязі);

2) встановлення всіх співучасників злочину і збір доказів для їх обвинувачення;

3) встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину і прийняття заходів щодо їх усунення;

4) забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочинном, та можливої конфіскації майна;

5) збір інформації про особистість обвинуваченого, необхідної для винесення справедливого вироку.

Закінчення наступного етапу розслідування пов'язано з вирішенням вищеназваних завдань, формальною ознакою чого є виконання слідчим вимог ст. ст. 217–222 КПК України і складання обвинувального висновку.

Такий підхід до визначення змісту етапів розслідування дає можливість встановити достатньо чіткі межі початкового і наступного етапів з типовими для них слідчими ситуаціями і відповідними методичними рекомендаціями.

Базуючись на вищерозглянутих положеннях, можна дати наступне визначення загального поняття етапу розслідування. *Етап розслідування – це певний проміжний пункт у процесі розслідування злочину, який характеризує стан слідства з точки зору повноти вирішення його завдань і визначається прийнятими процесуальними рішеннями у кримінальній справі.*

У криміналістичній літературі є пропозиції про виділення в процесі розслідування більшої кількості етапів (п'яти-шести). Не вдаючись в детальний аналіз точок зору (які іноді зовсім не аргументуються), зауважимо, що тактичні задачі розслідування, які розглядаються окремими авторами на більш численних етапах розслідування, цілком укладаються в двохетапну структуру. А вона є найбільш зручною для застосування в криміналістичній методиці. Про це свідчать багаторічні видання

підручників з криміналістики, в тому числі останні, де традиційно використовуються поняття двох етапів – початкового і наступного [6, с. 324–326; 7, с. 481–665; 12, с. 201–345].

Список літератури:

1. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. М., 1973.
2. Голунский С.А. Материалы учебной конференции следователей в Прокуратуре СССР. М., 1937.
3. Герасимов И.Ф. Этапы раскрытия преступлений // Следственные ситуации и раскрытие преступлений. Свердловск, 1975.
4. Гранат Н.Л. Первоначальные следственные действия и их роль в методике расследования // Методика расследования преступлений. М., 1976.
5. Криминалистика. Учебник для средних юридических школ / Под общ. ред. проф. А.И. Винберга. М., 1959.
6. Криминалистика / Под ред. И.Ф. Герасимова и Л.Я. Драпкина. М., 1994.
7. Криминалистика. Учебник для вузов / Отв. ред. проф. Н.П. Яблоков. М., 1995.
8. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы (от теории к практике). М., 1988.
9. Криминалистика (техника и тактика расследования преступлений). М., 1938.
10. Кузьменко Н.К. Систематизация неотложных следственных действий. Уч. пособие. К., 1981.
11. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. К., 1988.
12. Криминалистическое обеспечение криминальной милиции и органов предварительного расследования / Под ред. проф. Т.В. Аверьяновой и проф. Р.С. Белкина. М., 1997.

Надійшла до редколегії 04.04.97

*В.П. Полуянов, д-р хім. наук,
С.О. Кузніченко*

**МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ
НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ПРИРОДНОГО ХАРАКТЕРУ
(НА ПРИКЛАДІ КАТАСТРОФІЧНОГО ПАВОДКА
1998 РОКУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ)**

Стихійне лихо, що сталося на Закарпатті 4 листопада 1998 р., показало, що основний тягар у боротьбі з ним ліг на плечі працівників ОВС. Оперативні служби ОВС першими включилися в роботу по врятуванню життя та здоров'я людей, по врятуванню сільськогосподарських тварин та зменшенню матеріальних збитків. Відразу були створені рятувні групи під керівництвом начальницького складу ОВС. У цей же день однією з груп, яка працювала в місті Мукачеве, проведено евакуацію